

A Lindosi Anagraphé

Fordítás, kommentárok – II.

Nagy Árpád Miklós (1955) klasszika archaeológus, a budapesti Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének és a PTE BTK Klasszika Filológia Tanszékének munkatársa. Fő kutatási területe az antik mágia és ikonográfia.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:

Sókratés Pannoniában. Szilágyi János György emlékezete (2016/1).

Bélyác Katalin (1974) a PTE BTK Klasszika Filológia Tanszékének munkatársa. A <http://antik.szepmuveszeti.hu> és a <http://classics.mfab.hu/talismans> szerkesztője.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:

Salamis katonái. Javier Cercas Soldados de Salamina című regénye és az európai Salamis-mítosz (2015/2).

Kató Péter (1979) ókortörténész, az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszékének tanársegéde. Kutatási területe a hellénisztikus történelem.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:

Illúziók a hellénisztikus polisokban (2017/1).

Balogh Evelin Eszter, Csibi-Fekete Ágnes, Cziegler Sándor, Hermann Diána, Takács Barbara, Tury István, Varga Fanni egyetemi hallgatók, PTE BTK.

A Lindosi Anagraphé első magyar fordítását négy részben adjuk közre az *Ókor* 2017-es számaiban, kommentárokkal és kísérőtanulmányokkal. Jelen szövegközlés a sorozat második darabja (az elsőt lásd: *Ókor* 2017/1, 83–88, bevezetéssel). A szövegkiadást a PTE BTK Klasszika Filológia Tanszékén készítettük elő Bélyác Katalin és Nagy Árpád Miklós szemináriumán. A szeminárium résztvevői: Balogh Evelin Eszter, Csibi-Fekete Ágnes, Cziegler Sándor, Hermann Diána, Takács Barbara, Tury István és Varga Fanni. A szöveg kiadásában szerkesztőként közreműködött Kató Péter (ELTE BTK Ókortörténeti Tanszék). Technikai szerkesztő Tury István, a szöveget Bélyác Katalin gondozta. A fordítás függelékeként közölt kísérőtanulmány a lindosi Athéna-szentélyről Nagy Árpád Miklós munkája.

A Lindosi Anagraphé

B rész

A következők adtak fogadalmi ajándékot Athanának:

1) Lindos¹ phialét, nem tudni, miből készült. Ez volt a felirata: „Lindos Athana Poliasnak és Zeus Polieusnak.”² Így írja Gorgón a *Rhodosról* első könyvében, Gorgostenés, Athana papja a bulénak szóló levelében és Hierobulos, szintén pap, a mastrosokhoz írt levelében.³

2) A Telchinek⁴ edényt, nem tudni, miből készült. Ez volt a felirata: „A Telchinek Athana Poliasnak és Zeus Polieusnak mun-

kájuk tizedeként.”⁵ Így írja Gorgón a *Rhodosról* első könyvében, Gorgostenés és Hierobulos említett leveleikben.

3) Kadmos⁶ bronz üstöt, amelyen föníciai felirat volt. Így írja Polyzialos a *Historiai* negyedik könyvében.

4) Minós⁷ ezüst csészét. Ez volt a felirata: „Minós Athana Poliasnak és Zeus Polieusnak.” Így mondja Xenagoras az *Évkönyvek* első könyvében, Gorgón a *Rhodosról* első könyvében, Gorgostenés és Hierobulos említett leveleikben.

1 A város névadó hērōsa, az Athana Lindia szentély alapítója. Rhodos nymphea és Hélios unokája, Kameiros és Ialysos testvére. Ők Kerkaphos fiai voltak, akik három részre osztották Rhodos szigetet, és három külön városban laktak, amelyeket magukról neveztek el. (Pindaros: *Olympia* 7, 71–74; Diodóros Siculus V. 56, 3–57, 6.) A három város alapításáról lásd még a 7. és a 12. jegyzetet. A három testvér Rhodos legtiszteltebb hērōsai közé tartozott. Lásd Gelder 1900, 62.

2 Athéna Polias lindosi kultuszát a Kr. e. 3. század végétől lehet kimutatni, Zeus Polieusét pedig a század elejétől. Lásd Higbie 2003, 65.

3 Az *Anagraphé* forrásainak áttekintésére a sorozat utolsó részében kerül sor.

4 Mitológiai őslények, a Kabírokhoz és Kurétésekhez hasonlóak. A hagyomány szerint ők voltak Rhodos első lakói (Kerényi 1977, 62). Náluk rejtette el Rhea az újszülött Poseidónt, ők kovácsolták a tengeristen háromágú szigonyát (uo., 122). Egy hagyomány sze-

rint Krétáról érkeztek Rhodosra (Strabón XIV. 2, 7). Híresek voltak varázstudományukról is, nevük összefügghet a *θελγειν* (varázsolni) igével. Lásd még alább, 25. jegyzet. Higbie 2003, 68–70, 94.

5 A tized (*dekaté*) a fogadalmi ajándékok azon típusa, amikor a javak tizedrészt ajánlják fel az isteneknek. A szót a leggyakrabban a hadiszákmány tizedének megnevezésére használták, de jelenthet állatáldozatot vagy a terményt, a kereskedelmi nyereség tizedét is. Lásd Jim 2014, 47–48.

6 Agénór föníciai király és Téléphassa fia, Thébai alapító hērōsa. A hagyomány szerint ő hozta el az írást Hellasba. Hérodotos tanúsága szerint (V. 59) a föníciai írást később is „kadmosi írásnak” nevezték.

7 Zeus és Európé fia, Kréta mitikus királya, Pasiphaéának, Hélios és Krété lányának a férje. Róla nevezték el Kréta bronzkori kultúráját. A régészeti leletek tanúsága szerint a minószi kultúra fontos szerepet játszott Rhodoson (Marketou 2010). Egy hagyomány szerint Kré-

5) Héraklés⁸ két vesszőpajzsot;⁹ az egyik bőrrrel burkolt, a másik bronzal borított. A bőrrrel burkolt pajzs felirata ez volt: „Héraklés a Meropidáktól¹⁰ Eurypylosét”; a bronzal borítotté: „Héraklés Laomedónét a Teukridáktól¹¹ Athana Poliasnak és Zeus Polieusnak.” Így írja Xenagoras az *Évkönyvek* első könyvében, Gorgón a *Rhodosról* első könyvében, Nikasylos az *Évkönyvek* harmadik könyvében, Hégésias a *Rhodos dicséretében*, Aieluros az *Exagiadai elleni háborúban*, Phaennos a *Lindosról* című könyvében, végül Gorgosthenés és Hierobulos említett leveleikben.

6) Tlapolemos¹² phialét. Ez volt a felirata: „Tlapolemos hálából Athana Poliasnak és Zeus Polieusnak.” Így mondja Gorgón a *Rhodosról* első könyvében, Gorgosthenés és Hierobulos említett leveleikben.

7) Rhésos¹³ arany csészét. Ez volt a felirata: „Rhésos, letétbe. Az viheti el, a[ki...].” Így írja [...], Hierjón pedig [...] a *Rhod[osról]* című könyvében azt mondja, hogy] ő és fia, Thrax a csészével együtt még ... is letétbe helyezte.

8) Téléphos¹⁴ phialét arany omphalossal.¹⁵ Ez volt a felirata: „Téléphos Athanának engesztelő ajándékként,¹⁶ ahogy a lykiai

Apollón parancsolta.” Erről ír Xenagoras az *Évkönyvek* első könyvében, Gorgón a *Rhodosról* első könyvében, Gorgosthenés és Hierobulos említett leveleikben.

9) Tlapolemos társai, akik részt vettek az Ilion elleni hadjáratban, kilenc pajzsot, kilenc tört, kilenc sisakot és kilenc pár lábvértet. Ez volt a pajzsok felirata: „Tlapolemos társai, akik részt vettek az Ilion elleni hadjáratban, Athana Lindiának ajándékkul a Trójából szerzett zsákmány legjavát.”¹⁷ Így mondja Gorgón a *Rhodosról* első könyvében, Gorgosthenés és Hierobulos említett leveleikben.

10) Menelaos sisakot. Ez volt a felirata: „Menelas Alexandrosét.”¹⁸ Így írja Xenagoras az *Évkönyvek* első könyvében, Hégésias a *Rhodos dicséretében*, Eudemos a *Lindiakon* című művében, Gorgón a *Rhodosról* első könyvében, Gorgosthenés és Hierobulos említett leveleikben. Theotimos azt állítja az *Aieluros ellen* című művének első könyvében, hogy egy tört is ajándékozott.

11) Helena egy pár karkötőt. Ez volt a feliratuk: „Helena Athanának.” Így mondja Gorgón a *Rhodosról* első könyvében, Gorgosthenés és Hierobulos említett leveleikben.

táról érkezett telepesek alapították a sziget három városát, Lindost, Ialysost és Kameirot. Lásd még az 1. és a 12. jegyzetet.

- 8 Héraklés az egyetlen az *Anagraphé*ban, aki nem csupán ad, de kap is fogadalmi ajándékot (lásd *Anagraphé* B 17). A hagyomány szerint Asián át vezető útja során kikötött Lindoson. Itt egy pásztor kocsjára elől kifogott egy ökröt, amit feláldozott, majd lakomát tartott belőle. A pásztor mérgében egy közeli hegy csúcsáról szitkozódott. Ezért amikor Héraklésnek áldoznak Lindoson, azt szitkozódások közepette teszik (Apollodóros II. 5, 11; Kallimachos: *Aetia* fr. 7).
- 9 A perzsák által használt, vesszőből font, könnyű, hosszú pajzs. Felületét leggyakrabban állatbőrrrel vonták be. A bronzal borított pajzsoknál nem tudni, vajon az egész felületet bevonták-e, vagy csak bizonyos részeket. Lásd Higbie 2003, 76.
- 10 A Meropidák Kós szigetének lakói (Pindaros: *Isthmia* 6, 31–32; *Nemea* 4, 25–26; lásd Sherwin-White 1978, 47–48). A mitikus hagyomány szerint a Trójából hazatérő Héraklést egy Héra által gerjesztett tengeri vihar Kós szigetére sodorta (*Ilias* XIV. 250–256). Miután itt harcban legyőzte Eurypylost, Kós városának uralkodóját és annak fiait, egy Thessalos nevű fiúgyermeket nemzett a király lányának, Chalkiopénak (*Ilias* II. 678–679; Gantz 1993, 444–445).
- 11 A Teukridák Trója lakói. Héraklés, miután befejezte kilencedik munkáját, Trójában kötött ki, amit ez idő tájt Poseidón és Apollón haragja sújtott. A hős segítséget ajánlott a királynak azokért a lovakért cserébe, amelyeket Zeustól kapott Ganymédés elrablásáért. Laomedón azonban, akárcsak az isteneknek tett ígérését, ezt is megszegte (Apollodóros II. 5, 9). Héraklés végül visszatért Trójába és feldúlta azt (*Ilias* V. 246–251; Gantz 1993, 400–445). A pajzsok feltehetőleg ezeknek az eseményeknek állítottak emléket.
- 12 Héraklés és Astyocheia fia. Emberölés miatt el kellett menekülnie Argosból, így került Rhodosra. Három részre osztotta a szigetet, és mindegyiken várost alapított: Lindost, Ialysost és Kameirot. Ezek szolgáltatták neki azt a kilenc hajót, amelyekkel Trója ellen indult (lásd *Ilias* II. 653–656). A három város alapításáról lásd még az 1. és a 7. jegyzetet.

13 Thrák hős. Homérosnál Éióneus az apja, Euripidés *Rhésos*ában Strymon folyamon. Az *Ilias*ban a trójaiak oldalán harcolt. A mítosz szerint lovai kellettek Trója győzelméhez (Vergilius: *Aeneis* I. 469–473 és Servius *ad loc.*). Mielőtt azonban első csatájára sor kerülhetett volna, Diomédés megölte az alvó királyt, és Odysseusszal együtt ellopta híres lovait (lásd *Ilias* X. 433–514).

14 Héraklés és Augé fia, mysiai király. Anyja Athéna papnője volt Tegeában. Fiút szült Héraklésnek, és az újszülöttet a templomban rejtette el. Az istennő haragjában éhínséggel sújtotta a vidéket. Aleos, Augé apja ezért elűzte a lányát és unokáját, akik Mysiába kerültek. Amikor a Trója ellen vonuló görögök odaértek, Achilleus megsebesítette Téléphost, aki azt a jóslatot kapta, hogy csakis a seb okozójától remélheti a gyógyulását. Achilleus fegyvere meggyógyította Téléphos sebét, ő pedig hálából megmutatta a görögöknek a Trójába vezető utat.

15 Olyan csészétípus, amelynek belseje lapos, de a közepén kidudorodik (*omphalos*: köldök).

16 A *Hilatérion* az ‘engesztelésért folyamodik’, ‘megbékéltet’ jelentésű ἰλάσκειν igéből képzett főnév. Olyan fogadalmi ajándék tehát, amelyet engesztelésül ajánlottak fel az istennek. *Hapax legomenon*.

17 *Akrothinion* (‘a halom csúcsa’): olyan fogadalmi ajándék, amely a javak legértékesebb részét jelenti. Leggyakrabban a hadizsákmányból az isteneknek adott ajándéokra vonatkozik. Lásd Jim 2014, 45–46. Fogadalmi ajándékul adhatták közvetlenül a zsákmányolt tárgyakat, mint itt, de a zsákmány értékesítéséből is állíthattak anathémát az istennek.

18 A felirat az *Ilias* III. énekében leírt összecsapásra utal. Menelaos és Paris párbajt vívtak Helenéért és a kincsekért, hogy így végre befejezzék a háborút. Menelaos fejen sújtotta ellenfelét, de a sisakon darabokra tört a kardja. Ezután megragadta a trójai héróst a sisakjánál fogva, amelynek szíja fojtogatni kezdte Parist. Aphrodité azonban elszakította a szíjat, és visszavitte kegyelvtjét a trójai várba. A sisak Menelaos kezében maradt, aki dühében megporgotta és a társai közé dobta (*Ilias* III. 358–378).

12) Kanópos, Menelaos kormányosa kormányrudakat.¹⁹ Ez volt a feliratuk: „Kanópos Athanának és Poteidánnak.”²⁰ Így írja Xenagoras az *Évkönyvek* első könyvében, Gorgón a *Rhodosról* első könyvében, Gorgosthenés és Hierobulos említett levelekben.

13) Mérionés²¹ ezüst tegezt. Ez volt a felirata: „Mérionés, Mólos fia, a zsákmány legjavát Trójából.” Így mondja Gorgón a *Rhodosról* első könyvében, Gorgosthenés és Hierobulos említett levelekben.

14) Teukros²² tegezt. Ez volt a felirata: „Teukros Pandarosét.” Így írja Xenagoras az *Évkönyvek* első könyvében, Gorgón a *Rhodosról* első könyvében, Gorgosthenés és Hierobulos említett levelekben. Theotimos azt állítja az *Aieluros ellen* című művének első könyvében, hogy nyilvesszót is ajándékozott.

15) A *phylék* egy-egy nagyon régi festett táblát. Mindegyik a phylarchost és a kilenc versenytűtő ábrázolta,²³ archaikus módon,²⁴ és mindegyiken ott állt a phylé neve. Az elsőnek ez volt a felirata: „A Haliadai phyléje²⁵ állította győzelméért hálából Athana Lindiának.” A másodiké: „A Győzelem emlékjele. Az Autochthones phyléje²⁶ állította győzelme nyomán, az isten-

nő tiszteletére.” Végül a harmadiké: „A Telchinek phyléje²⁷ állította, győzelme nyomán, hálából Athanának. A fáklafutás megrendezője Lykópadas, Lynkeus fia volt.” Így ír erről Gorgón a *Rhodosról* első könyvében és Xenagoras az *Évkönyvek* első könyvében.

16) Aretakritos és fiai²⁸ edényt, amelynek kratéroknaál szokásos állványa volt.²⁹ Az edény peremére ez volt ráírva: „Adrastos, Paltés fia tüzte ki az Aigialeus tiszteletére rendezett verseny díját.” Az állványra pedig ez: „Aretos és gyermekei Athana Lindiának³⁰ a krétai hajó tizedéből.”³¹ Így írja Xenagoras az *Évkönyvek* első könyvében, Gorgón a *Rhodosról* második könyvében.

17) Azok a lindosiaiak, akik Pankis fiai mellett részt vettek Battosszal Kyrana megalapításában,³² Pallast és az oroszlánt, amint Héraklés megfojtja. Lótuszfából³³ készült, és ez volt a felirata: „Azok a lindosiaiak, akik Pankis fiai mellett Battosszal megalapították Kyranát, Athanának és Héraklésnek a zsákmány tizedéből, amit ...-tól szereztek.” Így mondja Xenagoras az *Évkönyvek* első könyvében.

[A 18–22. caput olvashatatlan.]

19 Kanópos neve az eposzokban nem fordul elő. Csak Homéros utáni források említik, hogy ő volt Menelaos kormányosa (listájuk: Roeder 1919, 1870; Kroll 1940, 320–321). Általában úgy mesélték, hogy Kanópos Trójából hazatérőben, a Nilus nyugati ágának torkolatánál halt meg kígyómarástól – az ő emlékére alapították meg itt a róla elnevezett várost (Felber 1999). A történet egy másik változata szerint viszont csillaggá változott a halála után (források: Roeder 1919, 1873; vö. Higbie 2003, 90).

20 Poseidón.

21 Mólos és Melphis fia, krétai király. A trójai háborúba nyolevan hajót vezetett társával, Idomeneusszal (lásd *Ilias* II. 650–652). Kiváló harcos, kocsihajtó és dárdaforgató hírében állt, megküzdött Hektórral is. Patroklos halotti játékaiban nyíllövésben elnyerte az első díjat, miután fogadalmat tett Apollónnak, dárдахajításban pedig második lett Agamemnón után. Trója eleste után Idomeneusszal hazatértek Krétára, ahol haláluk után kultuszban részesültek.

22 A salamisí Telamón és a trójai Hésióné fia. A trójai háborúban féléstvére, Aias oldalán harcolt íjászként. A Lindosi Anagraphé az egyetlen forrása annak a történetnek, hogy a kiváló trójai íjász, Pandaros íja Teukroszhoz került.

23 A szövegből nem egyértelmű a táblák (*pinakes*) kompozíciója. Lehet, hogy a *phylarchos* mellett kilenc futó van mindegyik táblán, de az is lehet, hogy három-három.

24 *Archaikós* – egyszerre jelentett stílus- és időbeli megkülönböztetést (akárcsak ma az „archaikus” kifejezés). Egyrészt a koraklasszikus korszaknál (körülbelül Kr. e. 480-nál) régebbi alkotásokat értették rajta, másrészt egy jól körülhatárolható és felismerhető stílust. A későhellénisztikus kortól számos archaizáló stílusirányzatot ismerünk. Ókori megítélése vegyes volt: az idősebb Plinius csodálta, Quintilianus viszont mint művészetet érdektelennek tartotta. Lásd Pollitt, 1974, 255–259.

25 A dór városoknak hagyományosan három *phyléjük* volt, ezek szokásos neve Hylleis, Pamphyloi, Dymanes. Az itt megadott nevek Lindos mitikus őstörténetének csomópontjaira utalnak: a Haliadai a

Hélioszal való szoros kapcsolatra, az Autochthones az őslakosokra, a Telchines pedig a sziget első lakóira (vö. 3. jegyzet). Adódik hát a feltevés, hogy a versenyen szereplő kilenc futó a három város (Ialysos, Kameiros, Lindos) kilenc *phyléjét* képviselte. Lásd Higbie 2003, 93–95.

26 Lásd 25. jegyzet.

27 Lásd 25. jegyzet.

28 Más forrásból nem ismert személyek.

29 Bár az edény (*echinea*) formája nem határozható meg, az említett kratérállvány (*pythmén kratéros*, gyakoribb néven *hypokratérion*) arra utal, hogy nagyméretű, nyitott formájú vázáról van szó.

30 Az edényt tehát eredetileg Adrastos, a Thébai ellen támadó hét hērós egyike ajánlotta fel a fia, Aigialeus tiszteletére rendezett halotti játékok győzelmi díjául. Később Aretakritos saját fogadalmi ajándékává alakította át a darabot. Változatlan formában őrizte meg a régiségét tanúsító és a hēróikus múltához kapcsolódó szöveggel együtt, de új állványra helyezte, és erre írta rá a saját feliratát. (Hasonló kisajátítás: *Anagraphé*, C 27).

31 Bizonytalan, hogy hadizsákmányról vagy kereskedelmi nyereség tizedéről van-e szó ebben a történetben.

32 Kyréné görög város Észak-Afrikában, a mai Líbia területén. A hagyomány úgy tartja, hogy a várost Théra szigetéről származó telepések alapították Battos vezetésével, feltehetőleg Kr. e. 631-ben. A város alapításának történetét elsőként Pindaros írta meg (*Pythia* 4, 5; 9; lásd még Hérodotos IV. 150–158). Lásd Broholm 1924; Huß 1999; Németh 2013.

33 Lótuszfa (*Zizyphus spina christi*): az Észak-Afrikában honos ún. kyrénéi lótuusz (lásd Hérodotos II. 96). A bengéfélek családjába tartozó faj, datolyaszzerű a termése. Sötét fájából többek között fúvós hangszereket készítettek. Lásd Herzhoff 1999.

Függelék

A lindosi Athéna-szentély – párhuzamos történet

Nagy Árpád Miklós

A Lindosi Anagraphé nehezen osztályozható, egyedi műtárgy. Érdemes hát átgondolni, vajon milyen mai fogalmak szerint értelmezhető.

In medias res: a felirat törzsszövege (a most közzétett B rész és a rá következő, C)¹ régészeti és epigráfiai szakkatalógusnak tekinthető, amely az Athana Lindia-szentély válogatott fogadalmi ajándékait tartalmazza. Felsorolásuk a mitikus időkben kezdődik (az első anathéma Lindosé, a várost megalapító hērósé), és a történeti régmúlton – a mi fogalmaink szerint: a görög archaikus koron – át időrendben halad a Kr. e. 99-ben felállított Anagraphé közelmúltjáig. Az utolsó kibetűzhető anathéma V. Philippos makedón király uralkodása idejéből – Kr. e. 221–179 – való.² A katalógus tudományos kutatásokon alapul, olyasféle forrásfeltárásokon, amelyeket ma filológusok, régészek végeznek. Ezt jelzi az egyes anathémákat leíró tételeknek a szakmunkákból máig ismerős, kötött szerkezete is: ki, mit ajándékozott, mi volt ráírva; ezt követi a források pontos megjelölése az esetleges alternatív adatok megadásával.

Az Anagraphé mint tárgy is összevethető a tudományos katalógusokkal. Nagyméretű (2,37 × 0,85 m), Lindos környéki márványból készült sztélé, amely jóval olcsóbb az import márványnál. Felületét teljesen beborítja a sűrűn írt, gondosan szerkesztett szöveg, amelyet az ókorban is nyilván csak az elszántak olvastak el. Az első bekezdés (A rész) sorait végigírták a kövön, utána viszont már három hasámban, címmel is megjelölt fejezetekre bontva folytatódik a felirat.³ Az Anagraphé tehát mint jól rendezett szöveghalmaz hat a nézőre, hatása éppen ellentéte a monumentális feliratoknak, amelyeket találoán hasonlítottak a mai óriásplakátokhoz.

A katalógusban leírt „műtárgyak” egy része ott volt kiállítva a szentélyben, a többi pedig korábban tartozott annak gyűjteményébe.⁴ A szöveg tehát egy virtuális fejezettel gazdagított kiállítási vezetőre is hasonlít. Ám az Anagraphé jelentősége ennél jóval nagyobb. Az anathémák ajándékozóinak hírneve és az ajándékok nagyszerűsége révén a szöveg Athana Lindia hatalmát állítja elénk. Kirajzolódik a szentély múltja és az – a készítőik számára történeti, a mi fogalmaink szerint: mitikus és történeti – hálózat, amelybe a szentély fennállása óta tartozott. A fogadalmi ajándékok persze szokásos elemei egy szentélynek, és csupán közvetve mutatják meg az ott tisztelt isten erejét. Az Anagraphé záró fejezete (D rész) viszont közvetlenül tesz tanúságot Athana Lindia hatalmáról. A három, szintén történeti rendben leírt *epiphaneia* a városvédő istennő által tett csodák krónikája: válságos helyzetekben, amikor már nem volt remény, Athana megjelent, és megmentette Lindost. Az Anagraphében szöveggé formált kutatásoknak így önmagukon messze túlmutató mondanivalójuk is van.

Ez az ókori katalógus tehát nem „-ről, -ről tudást” tartalmaz. Szerzői arra kaptak megbízást, hogy alapkutatásokat végezzenek el, hogy munkájuk eredményeként összeálljon a szentély története. Mint a felirat elején közölt hivatalos dokumentum (néphatározat) világossá teszi, megbízásukat attól a közösségtől kapták, amelyiké a szentély. Ma így mondanánk: állami

költségvetésből finanszírozott tudományos projekt résztvevői voltak. Kutatásaik célja: fel kellett dolgozniuk és nyilvánosságra kellett hozniuk saját múltjuk egy fontos, a közösségük számára identitásképző erővel rendelkező darabját.

Összegezve: az Anagraphé leírható úgy, mint egy múzeumként is működő közintézmény tudományos projektjének eredménye, a különböző korszakokban az állandó kiállításon bemutatott műtárgyakból összeválogatott szakkatalógus, amelyben az egyes tételek pontos dokumentálásán túl kirajzolódik magának az intézménynek: a Lindia-szentélynek a története és a jelentősége. Az Anagraphé az antik ókortudomány⁵ kimagasló teljesítménye. Adódik hát, hogy felmérjük, mintegy párhuzamként, hogyan rekonstruálja a mai tudomány Athana Lindia szentélyének történetét.

A feltárás

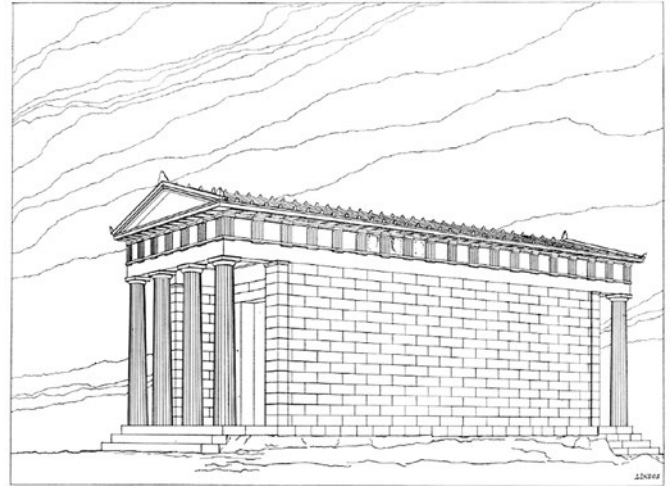
A szentély újrafelfedezésének bemutatását Ludwig Rosszal (1806–1859), a függetlenné vált Görögország régészetének alapító hērósával érdemes kezdeni.⁶ Akkoriban Rhodos szigete (1522 óta) a Török Birodalomhoz tartozott, és felfedezésre váró fehér foltnak számított a tudomány számára – Ross úti beszámolóí Phyleas Fogg kalandjainak hangulatát idézik.⁷ A hajdani polis helyén kicsiny falu volt, amely azonban megőrizte a Lindos nevet. Tudomásom szerint Ross volt az első kutató, aki pusztán írott források ismeretében megfogalmazta a később érvényesnek bizonyult feltevést: a Lindia-szentélyt a falu fölött magasodó sziklaplatón, Lindos akropolisán kell majd keresni.⁸ Feltárásra azonban sokáig nem került sor, hiszen a korabeli tudományos érdekek szemszögéből nézve Rhodos még sokáig az antik világ perifériájának számított. A fordulat a 19. század végén következett be. A legfontosabb ösztönző Dániából érkezett, és annak a tényezőnek köszönhető, amely oly fájdalmasan ritka a magyar kultúra történetében: gazdag és művelt polgárok önzetlen mecénási tevékenységének. Jacob Christian Jacobsen (1811–1887) sörgyáros⁹ alapítványt hozott létre (1876), amelynek céljai között máig szerepel a tudomány támogatása. Az alapítvány 1898-ban tervbe vette egy mediterrán ásatás megvalósítását.¹⁰ Választásuk Lindosra esett. A feltárás motorja Karl Frederik Kinch (1853–1921) volt, tudományos vezetője pedig a dán ókortudomány nagy alakja, Christian Sørensen Blinkenberg (1863–1948). Két előkészítő év után (el kellett hordani a rengeteg kőtörmelékét a szentély területéről)¹¹ 1902-ben megkezdődött a feltárás, amely 1905-ig tartott.¹² Az 1911–1912-es olasz–török háború nyomán Rhodos Olaszország fennhatósága alá került. Az olasz korszak (1912–1948)¹³ legfontosabb eseménye Lindoson az 1938-ban megkezdett helyreállítás volt. A szentély látképét máig ezek a munkálatok határozzák meg, bár a megoldásai sokszor erősen vitathatók – gyors eredményeket követelő politikai parancsok gyakran szorították háttérbe a tudományos szempontokat. Ebben az időszakban jelent meg a dán ásatások első két kötet-

párja is, hála Blinkenberg kitartásának.¹⁴ 1948-ban a szigetet Görögországhoz csatolták. Az új helyzet lehetővé tette, hogy elkészüljön a dán ásatások harmadik, a szentélyt bemutató kötete, amelyen akkor már Ejnar Dyggve (1887–1962), a későantik építészet kiváló kutatója dolgozott. 1952-ben a dán kutatók egy rövid szezonra visszatérhettek Lindosra. Így helyszíni megfigyelésekkel tudták kiegészíteni a fél évszázaddal azelőtt készített ásatási dokumentációt, és azonosíthattak legalább néhány építészeti töredéket a helyreállítási munkálatok mindent beborító törmelékei között.¹⁵ Ennek nyomán jelent meg a sorozat harmadik kötete (1960).¹⁶ A szentélyről való mai tudásunk tehát lényegében az 1902–1905-ös ásatásokon alapul.¹⁷ A dán kutatók teljesítményét jelzi, hogy eredményeik zöme máig érvényesnek bizonyult.

A templom és a szentély történeti vázlata

Blinkenbergék munkája szükségképpen a szentély jó állapotban fennmaradt maradványaira összpontosított – Ross idején az Athana Lindia-templom nyugati fala három és fél méter magasan állt.¹⁸ Feltárásuk nyomán így kirajzolódott az egyik leg szebb hellénisztikus kori görög szentély.

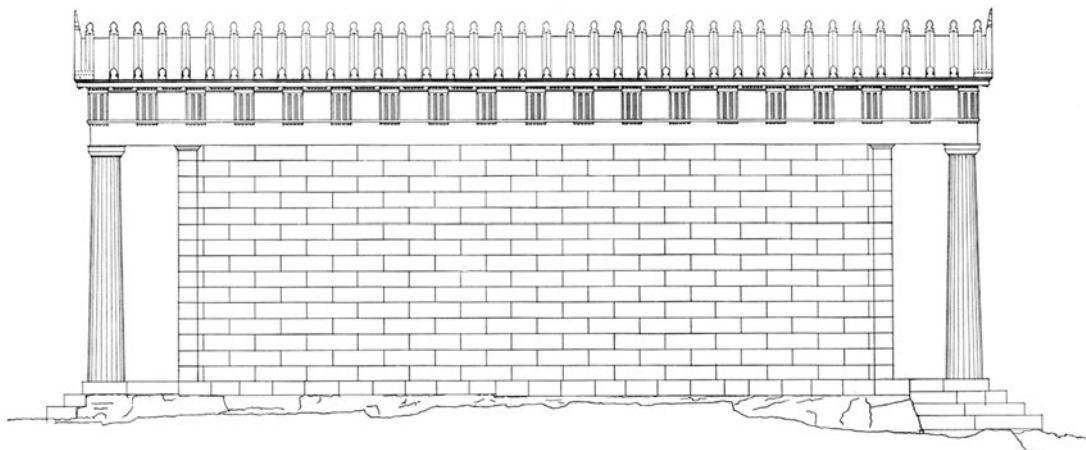
Lindos városa Rhodos szigetének keleti oldalán, egy kinyúló földnyelven épült. Akropolisa három teraszról áll, ferdén emelkedő sziklaplató, amelynek szélét három felől járhatatlan meredély jelöli ki, az alsó, északi oldalon pedig a középkori várfal, amely a hellénisztikus szentély kerítőfalára (*peribolos*) épült. Ezen az oldalon van az egyetlen feljárat is, amely egyben a középkori vár kapuja.¹⁹ Innen emelkedik a plató, amelyen a szentély (*temenos*) épült, és amelynek a tetején magasodik az Athana Lindia-templom (*naos*). A dór oszloprend szerint épült, négy-négy oszloppal az első és a hátsó fronton (*pronaos*, *opisthodomos*); a hosszú oldalakon nincsenek oszlopok (1. kép).²⁰ Szobrászati díszei (oromcsoport, metopék) a jelek szerint nem voltak. Kr. e. 300 körül épülhetett,²¹ a pontos keltezésre nincs biztos forrás. Egy logikus, de igazolhatatlan feltevés szerint építése Rhodos történetének egyik szerencsés fordulópontjához kapcsolható: sikerrel verték vissza Démétriosz Polior-

1. kép. Az Athana Lindia-templom rekonstrukciós rajzai. Készítette Ejnar Dyggve (forrás: Dyggve 1960, 153, IV, 30. k.; 154, IV, L. k.)

kétés makedón király (336–283) ostromát (305–304).²² Itt kezdődött a szigetállam nagyhatalmi státuszának hosszú korszaka.

Bár közvetlen régészeti leletek nem igazolják, hogy Athana Lindiának korábban is állt itt temploma, mégis jelzi ezt a templombázis (*krépidóma*) egyedi vonása, amelyre Gottfried Gruben, a görög templomépítészet nagy kutatója figyelt fel.²³ A templom alatt a sziklaréteg vízszintes felületű (az építkezés elején, a tereprendezési munkálatok során egyenesre faragták a sziklaplatót), de csak a hátsó csarnok vonaláig. Az *opisthodomos* alatt a plató szintje jóval alacsonyabb (2. kép).²⁴ Adódik hát a feltevés: az építők egy korábbi, hasonló méretű épület alapszintjét használták fel, amely azonban kisebb volt, ezért a hátsó résznél ki kellett bővíteni. Ez az épület az archaikus templom lehetett,²⁵ amelyet az antik hagyomány szerint Kleobulos, a hét bölcs közé is besorolt, a Kr. e. 6. század közepén élt tyrannosz építtet.²⁶ A szentély archaikus korszakának, mint látni fogjuk, maradtak is építészeti nyomai, és a kultusz korai meglétére utal a *temenos* területén előkerült gazdag archaikus és klasszikus kori leletanyag is.²⁷

2. kép. Az Athana Lindia-templom rekonstrukciós rajzai. Készítette Ejnar Dyggve (forrás: Dyggve 1960, 153, IV, 30. k.; 154, IV, L. k.)

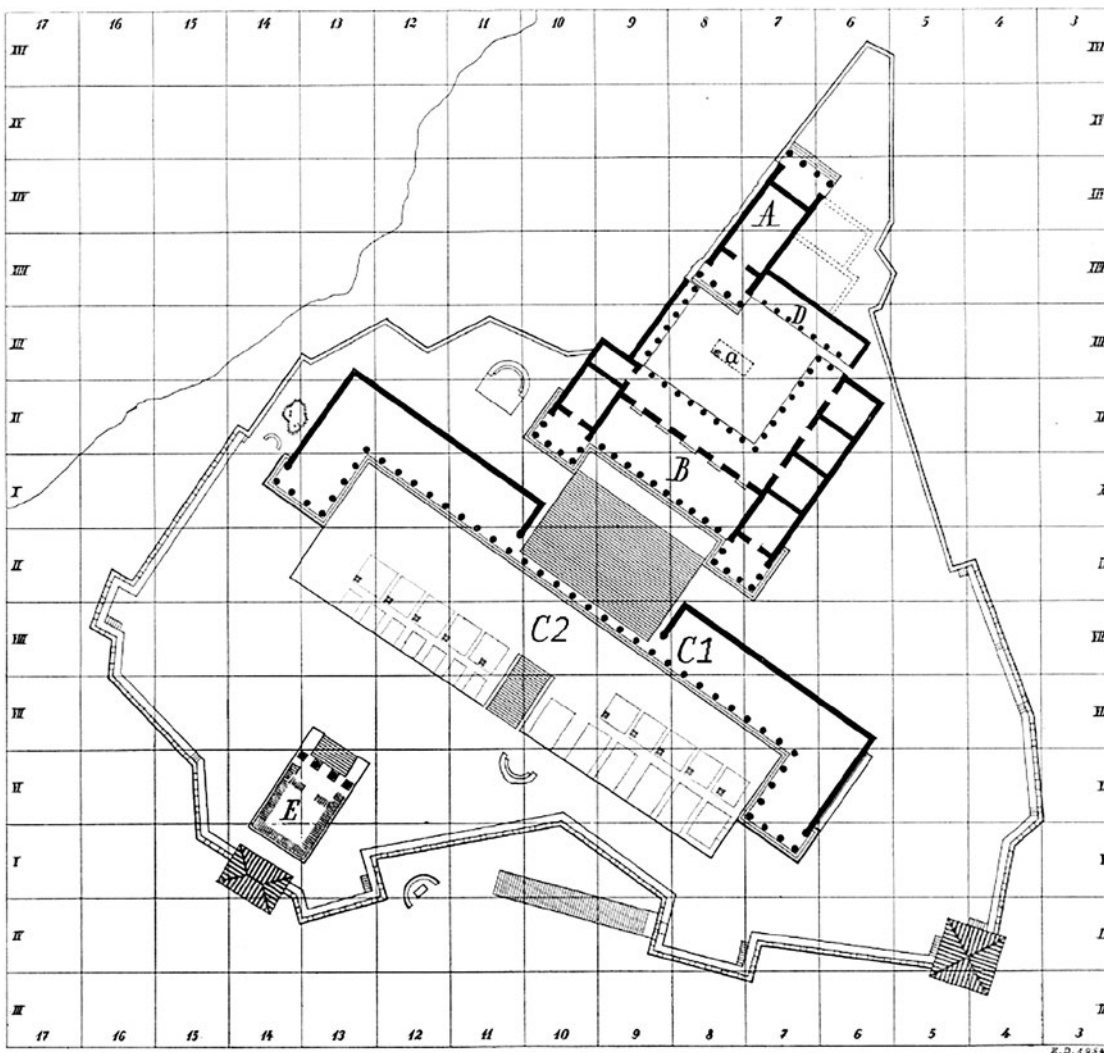
Valószínűleg még régebbi korszakhoz kapcsolódik a templom egy további egyedi vonása. Tájolása szinte teljesen észak-déli irányú, nem a szokásos kelet–nyugati. Ehhez járul, hogy nem a szentélykörzet közepére építették, hanem a legszélére; a templom keleti, hosszanti fala párhuzamos a sziklaplató peremével (3. kép). Dyggve feltételezése szerint e szokatlan megoldás magyarázatát a kultuszban kell keresni. A sziklafal alján, közvetlenül a templom alatt barlang húzódik, amelynek neve az ásatás idején Spiliotissa volt – azaz Panagia Spélaiótissa, a Barlangi Szűzanya nevét őrzi, akinek a tisztelete itt kimutatható a bizánci korban.²⁸ A barlang tehát kultusz színhelye volt a posztantik időkben, s néhány jel arra mutat, hogy már az ókorban is.²⁹ A Lindia-templom egyedi, a barlanghoz igazodó elhelyezése tehát úgy értelmezhető, hogy építői a barlangot a templom kultikus előzményének tekintették. Ez azonban nem több pusztá feltevésnél.

A *temenos* archaikus korszakának csupán két fontos építészeti maradványa van: az északi (alsó) határoló fal és a feljárttól egyenesen a templomhoz vezető, 7,5 m széles lépcső, amely a szentélyút nyomvonalát jelzi.³⁰ A templom felépítése után, a Kr. e. 3. század első felében viszont teljesen újjáépít-

3. Az Athana Lindia-templom. Saffron Blaze, 2012
(forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Doric_Temple_Athena_Lindos.jpg [AD_12788])

tették a szentélyt: új épületeket emeltek, tájolásukat, stílusukat a templomhoz igazították, és az egészet egységes, monumentális látvánnyá komponálták (4. kép). A felvezető utat új, immár a templom tengelyével párhuzamos irányban tűzték ki.

4. kép. A Lindia-szentély alaprajza. Készítette Ejnar Dyggve. A – templom; α – oltár; B – *propylon*; C1 – hellénisztikus *stoa*; C2 – a *stoa* későbbi kibővítése; D – ión *stoa*; E – későantik templom
(forrás: Dyggve 1960, 532, XIV, 6. k.)

Az archaikus kerítőfal vonalában széles (38,5 m), dór kapubejáratot (*propylon*) építettek. Ennek középső, tízoszlopos részén megy keresztül az út, amelyhez nagyszabású (20 méter széles, 35 lépcsőfokból álló) lépcsősor vezet fel. Két oldalán épület-szárnyak (rizalitok) ugranak előre a homlokzat síkjából, és – mint az athéni Propylaián – kitárt karként fogadják a látogatót. Mindkettőt *tympanon* (oromháromszög) díszíti, amely a görög építészet korábbi korszakaiban a templomok jellemző építészeti eleme volt;³¹ jelzik tehát: szentélyben vagyunk. Mindkét rizalit négyoszlopos – rimelnek a Lindia-templomra. A *propylon* és a templom közötti négyzetes tér közepén, az út tengelyében állhatott az oltár – helyére inkább kizárásos alapon, mint biztos leletek alapján következtethetünk.³² A *propylon*ra merőlegesen egy-egy oszlopcsarnok határolja a teret, amelyekben értékes fogadalmi ajándékokat tárolhattak. A nyugati oldalon lévő lehetett a feliratokról ismert közösségi lakomák színhelye (*andrón*). A keleti oldalon felépült oszlopcsarnok viszont csupán egy méter széles – aligha lehetett önálló funkciója, inkább a tér összehatását szolgálta. A tér negyedik, a templom felé eső déli oldalán nem állt épület. A templom mellett nincs semmi – csak szikla, ég és tenger (3. kép). Itt a látvány is része a kompozíciónak, az épület és a természet közös tájjá rendeződik össze. Akinek szerencséje van feljutni ide, a templom előtt állva megtapasztalhatja: Athana Lindia hatalma itt a látvány révén is megmutatkozik.

A Kr. e. 3. század második felében, a kultusz jelentőségének megnövekedésével tovább bővítették a szentélyt. Közvetlenül a *propylon* alá, az akropolis alsó teraszára hatalmas (87 méter hosszú), szintén dór *stoát* építettek. Elhelyezése szépen illeszkedik a szentély egészébe: tájolása kb. párhuzamos a *propylon*éval és merőleges a szentélyútra, amely az épület központjában halad keresztül. Szerkezete a kapubejáratra rimel: a széles (68 m) középső csarnokot két kicsi, szintén négyoszlopos-tympanonos rizalit zárja le. A *propylon*hoz vezetőnél keskenyebb (13 m) lépcsőn lehet feljutni hozzá. A *stoába* lépőt elől a szokásos oszlopsor fogadta; a hátsó falat viszont a középső, 20 méteres sávban nem építették meg: innen közvetlenül indul a *propylon* széles lépcsője. Így az út mintegy átvezetett a *stoán*, amely egyfajta *pro-propylon* is lett, dísz a lépcsősornak. A *cultort* kifinomult építészeti crescendo kísérte fel az istennő templomához.

A hellénisztikus kori szentély tehát nemzedékek egymáshoz igazodó munkájával épült ki, az új épületek reflektálnak az előtük építettkre – generációkon átívelő egységes tervezés, a műemlékvédelmi szemlélet szép ókori példája. A látvány erejét kevés építészeti elem: főleg a száznál is több oszlop, valamint a vízszintes gerendázatok és lépcsőfokok gazdag, függőleges-vízszintes játéka és a tervezés átgondolt rendezettsége adja. A szentély későbbi gazdái már közömbösebbek voltak a szempontok iránt. A Kr. e. 1. században megnövelték a *stoához* tartozó teraszt, ennek tartófalát azonban immár íves boltozatok és szögletes pillérek alkotják. A Kr. u. 2. században ión (!) *stoát* húztak fel a Lindia-templom mellé, szétrombolva templom

és táj együttes látványát. Végül a 3. század végén ismeretlen rendeltetésű – talán a császárkultusz céljait szolgáló – templom került a *temenos* alsó végébe. Ez az utolsó ismert ókori építkezés Athana Lindia szentélyében.

A kultuszszobrok

Nem tudjuk, milyen volt az archaikus templomban elhelyezett kultuszszobor. Blinkenberg egy kisplasztikai típus alapján próbálta meg rekonstruálni, amely Gelában, Lindos kolóniájában volt gyakori, és amelynek máig „Athéna Lindia-szkhéma” a szokásos neve. Szerinte ez a típus a lindosi kultuszszobor szkhémáját másolta. Feltevése azonban tévesnek bizonyult,³³ ahogyan az alapjául szolgáló elképzelés is: a görög kolóniák hamar megszerezték saját kulturális identitásukat, és nem anyavárosuk lenyomatai voltak.

A hellénisztikus kori kultuszszobor rekonstrukciója is bizonytalan. Talán abból a tényből lehet kiindulni, hogy a templom belsejében, ahol a szobor állhatott, a régészek megtalálták egy felállított cölöp helyét.³⁴ A szobrot tehát faszervezet tarthatta, amely egyben az alak testét alkotta: ruhával burkolták be, és ékszerekkel díszítették (ezt az Anagraphéból is tudjuk).³⁵ A végtagok márványból, vagy pedig aranyból és elefántcsontból készültek (tehát akrolith vagy chryselephantin szoborra gondolhatunk).³⁶

Részletesebb források csak a történet végéről vannak. Athana Lindia szobra az 5. század elején konstantinápolyi magángyűjteménybe került. Egy Lausus nevű előkelő, aki magas rangot töltött be II. Theodosius császár (408–450) udvarában (*praepositus sacri cubiculi*), bámulatos színvonalú szoborgyűjteményt halmozott fel a 420-as években.³⁷ A pogány szentélyek kötelező bezárása után szép anyagot sikerült összeszednie. Gyűjteményében említik az olympiai Zeust (Pheidias), Praxitelés Knidosi Aphroditéját, Lysippos Kairos-szobrát és a Lindiát. Ez a fantasztikus kincs egy 475-ös tűzvészben pusztult el. A Lindia-szoborra vonatkozó adatok értelmezésében azonban sok a bizonytalanság. A fő forrás³⁸ szerint négy „könyöknyi”, tehát 1–2 méter magas lehetett. Anyaga *smaragdós* – biztosan nem smaragd, inkább zöld kő (pl. bazalt, diorit), ami egyiptomi szobrok jellemző anyaga. Szintén Egyiptomra utal, hogy a szobrot a már említett Kleobulos tyrannos kapta ajándékba egy fáraótól – a szöveg egyik helyén Sesóstristól (Kr. e. 19. század), a másikon Amasistól (Kr. e. 6. század), aki további adományokat is adott a szentélynek.³⁹ Eszerint egyiptomi szoborról lehet szó, ám ellentmond ennek, hogy alkotóiként Dipoinos és Skyllis, két ismert krétai szobrász (Kr. e. 6. század) van megnevezve.⁴⁰ A szöveg Athana Lindiának nevezi a szobrot, de – látjuk – biztosan nem a hellénisztikus kultuszszobrot írja le. Adódik hát a kérdés, vajon ezek az adatok nem inkább tudós ókori rekonstrukciónak tekinthetők-e, mintsem a szoborra vonatkozó hiteles hagyományok.

Jegyzetek

- 1 A felirat, mint szó volt róla, négy részből áll: az Anagraphé elkészítését elrendelő néphatározat (A), az anathémák katalógusa (B–C), az istennő epiphaneiai (D). Az Anagraphé szerkezeti rajzát lásd az előző szövegközlésben: *Ókor* 2017/1, 84, 1. kép.
- 2 Lásd Anagraphé, C-42.
- 3 A B és C rész közös címe: „A következők adtak fogadalmi ajándékot Athanának”. A D rész fölé ez van írva: „Epiphaneiai”.
- 4 A szöveg különbséget tesz a még látható és az elpusztult, de rekonstruálható anathémák között. Az előbbieket az *epigegraptai* (praes. perf.), az utóbbiakat az *epegegrapto* (praet. perf.) ige szokta jelölni.
- 5 A kifejezés értelmezéséhez lásd Tatár 1993, 113–114.
- 6 Életéről lásd Goette–Palagia 2005.
- 7 Első útja során például nem jutott fel az akropolisra, ahogyan egy másik korai utazó, William John Hamilton (1805–1867) sem. Az ok mindkét esetben azonos volt: amikor odaértek, a kaput zárva találták, a kulcs öre pedig éppen Rhodosban volt (Hamilton 1842, 57; Ross 1861, 585–586).
- 8 Ross 1844, 74–75, szemben Hamilton véleményével (lásd Hamilton 1842, 55–56); Ross 1861, 586–587.
- 9 Emlékét máig őrzi a fiáról elnevezett Carlsberg vagy a Tuborg, illetve a fia, Carl Jacobsen (1842–1914) által összegyűjtött, majd a dán nemzetnek ajándékozott fantasztikus műgyűjtemény, a Ny Carlsberg Glyptothek.
- 10 A dán ásatások történetének összefoglalása: Dyggve 1960, 13–28; Rahtje–Lund 1991, 22–26.
- 11 Néhány jellemző fénykép az ásatást megelőző állapotokról: Dyggve 1960, 29–33.
- 12 A dán ásatások a sziget más részein még 1914-ig folytatódtak. Lásd Rahtje–Lund 1991, 24.
- 13 A Dodekanésos olasz korszakának tudományos eredményeiről elsősorban a *Clara Rhodos. Studi e materiali pubblicati a cura dell’Istituto Storico Archeologico di Rodi* 1 (1933) – 10 (1941) című sorozat kötetei adnak képet.
- 14 A leleteket bemutató első kötet (Lindos I, 1–2) 1931-ben jelent meg, a feliratok katalógusa (Lindos II, 1–2 = I. Lindos) 1941-ben: Blinkenberg 1931; Blinkenberg 1941.
- 15 Érzékletes és visszafogott képet fest az állapotokról Dyggve 1960, 27.
- 16 Dyggve 1960. Azóta megjelent egy negyedik kötetpár is (Lindos IV 1, 1984; IV 2, 1992).
- 17 A későbbi irodalomból Enzo Lippolis tanulmánya a legfontosabb (Lippolis 1993).
- 18 Ross 1861, 395–396.
- 19 Ennek aajtáját találta zárva W. J. Hamilton és L. Ross, lásd 7. jegyzet.
- 20 Azaz *tetrastylus amphiprostylus* templom, mint például Niké Apterost temploma az athéni Akropolison vagy az ún. Ilissos-templom. Lásd Gruben 2001, 202–206; Szilágyi (Németh–Ritoók–Sarkady–Szilágyi 2006), 464–466.
- 21 Gruben 2001, 453.
- 22 Lippolis 1993, 131–132. Az ostromhoz kapcsolódik az Anagraphében elbeszélte harmadik, utolsó *epiphaneia* (D 60 sk.).
- 23 Gruben 2001, 452. Lásd még Lippolis 1993, 109–110.
- 24 A 2. képen jól látszik, hogy a *pronaos*-nál három lépcsőfok van, amelyek kötőmbjei csupán kiegészítik a sziklába vájt lépcsőket. A hátsó részén viszont négy lépcsőfokot látunk, és az *opisthodomos* kötőmbökből álló alapozás tartja.
- 25 Eszerint ez a korábbi templom *prostylos* lehetett, tehát *opisthodomos* nélküli.
- 26 Diogenés Laertios szerint Kleobulos megújította (*ananeóasthai*) Athana Lindia templomát, amelyet Danaos épített (I. 89).
- 27 Blinkenberg 1931.
- 28 Dyggve 1960, 445–455. Dyggve joggal utalt arra, hogy Mária kultusza talán az Athénáét folytatta, ahogyan az athéni Akropolison is (uo., 125–126). A lindosi akropolis keresztény leleteiről lásd uo., 520–528.
- 29 A legfontosabb egy felirat, amelyet Athana Lindia egyik papja vésetett a barlang falába: Blinkenberg 1941, 485. sz. (= I. Lindos II, 485). A Lindia-szentély ősisége kapcsán meg szokták említeni Pindaros 7., a rhodosi Diagoras tiszteletére írt olympiai ódáját (Kr. e. 464), amely egy feltevés szerint ehhez a szentélyhez kapcsolódik. Gorgón, az Anagraphében gyakran említett rhodosi történetíró szerint ez az óda arany betűkkel volt felírva a Lindia-szentélyben (Kurke 2015, 17). A kérdésre a szövegközlés záró darabját kísérő tanulmányban fogunk visszatérni.
- 30 Dyggve 1960, 59–62, 78. A lépcső fényképe: uo., III, 22. kép.
- 31 A tympanon már a klasszikus korban is előfordul *propylonon*: a Mnésiklés által tervezett athéni Propylaia középső, átjáró részén. Elemzése: Németh–Ritoók–Sarkady–Szilágyi 2006, 501–503.
- 32 Dyggve 1960, 174–180, főleg 174.
- 33 Az ellenérvek összefoglalása: Albertocchi 2004, 158–164.
- 34 Lippolis 1993, 114–116; fényképe: 115, 7. k.
- 35 Anagraphé C-23, C-34.
- 36 Kenneth Lapatin nem tárgyalja a chryselephantin szobrokról írt monográfiájában (Lapatin 2001). A lindosi akropolison feltárt fogadalmi szobrok és terrakották alapján nem vonhatók le következtetések egyik kultuszszoborra sem. A leletek: Blinkenberg 1931 (terrakották); V. Poulsen: Blinkenberg 1941, 539–562 (márványok).
- 37 A Lausos-gyűjtemény áttekintése és a róla fennmaradt források elemzése: Bassett 2000; Bassett 2004, 232–238.
- 38 Georgios Kedrénos (11–12. századi bizánci történetíró): *Synopsis historión*, főleg I. 564, 5–10. A szöveg értelmezésére legutóbb: Kansteiner–Lehmann 2014.
- 39 *Synopsis historión* I. 616: Amasis; I. 564: Sesóstris. Amasis lindosi ajándékai: Hérodotos II. 182; Anagraphé C-29; Bassett 2004, 233.
- 40 A szobrot ma nem tekintik a két szobrász hiteles művének (Kansteiner–Lehmann 2014, 144).

Bibliográfia

- Albertocchi, M. 2004. *Athana Lindia. Le statuette siceliote con pettorali di età arcaica e classica*. Roma.
- Bassett Guberti, S. 2000. „Excellent Offerings”. The Lausos Collection in Constantinople”: *The Art Bulletin* 82, 6–25.
- Bassett, S. 2004. *The Urban Image of Late Antique Constantinople*. Cambridge.
- Blinkenberg, Chr. S. 1931. *Lindos, Fouilles de l’acropole 1902–1904 II. Les petits objets*. Berlin.
- Blinkenberg, Chr. S. 1941. *Lindos, Fouilles de l’acropole 1902–1904 II. Inscriptions*. Berlin.
- Broholm, H. C. 1924. „Kyrene”: *RE* XII. 1, 150–169.
- Dyggve, E. 1960. *Lindos. Fouilles de l’acropole 1902–1904 et 1952 III. Le sanctuaire d’Athana Lindia et l’architecture lindienne*. Berlin–Copenhague.
- Felber, H. 1999. „Kanobos”: *DNP* 6, 247–248.

- Gantz, T. 1993. *Early Greek Myth. A Guide to Literary and Artistic Sources*. Baltimore.
- Gelder, H. van 1900. *Geschichte der Alten Rhodier*. Haag.
- Goette, H. R. – Palagia, O. (szerk.) 2005. „Ludwig Ross und Griechenland”: *Akten des Internationalen Kolloquiums, Athen 2–3. Oktober 2002*. Rahden.
- Gruben, G. 2001. *Griechische Tempel und Heiligtümer*. München.
- Hamilton, W. J. 1842. *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia II*. London.
- Herzhoft, B. 1999. „Lotos”: *DNP* 7, 449–450.
- Higbie, C. 2003. *The Lindian Chronicle and the Greek Creation of their Past*. Oxford.
- Huß, W. 1999. „Kyrene”: *DNP* 6, 1002–1007.
- Jim, Th. F. S. 2014. *Sharing with the Gods. Aparchai and dekatai in Ancient Greece*. Oxford.
- Kansteiner, S. – Lehmann, L. 2014. S. Kansteiner *et al.* (szerk.): *Der Neue Overbeck* 1, 143–145 (Nr. 10), s. v. Dipoinos, Skyllis. Berlin–Boston.
- Kroll, W. 1940. „Kanobus”: *RE Suppl.* 7, 320–321.
- Kurke, L. 2015. *Pindar's Material Imaginary. Dedication and Politics in Olympian 7*. London.
- Lapatin, K. D. S. 2001. *Chryselephantine Statuary in the Ancient Mediterranean World*. Oxford.
- Lippolis, E. 1993. „Il santuario di Athana a Lindo”: *Annuario della Scuola Archeologica di Atene* 66–67 (1988–1989 [1993]), 97–157.
- Marketou, T. 2010. „Rhodes”: E. H. Cline (szerk.): *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford, 775–793.
- Németh Gy. 2013. „A kyrénéi eskü”: Nagy Á. M. (szerk.): *Az Olympos mellett. Mágikus hagyományok az ókori Mediterráneumban II*. Budapest, 656–658.
- Németh Gy. – Ritoók Zs. – Sarkady J. – Szilágyi J. Gy. 2006. *Görög művelődéstörténet*. Budapest.
- Rathje, A. – Lund, J. 1991. „Danes Overseas. A Short History of Danish Classical Archaeological Fieldwork”: *Acta Hyperborea* 3, 11–56.
- Roeder, G. 1919. „Kanobus 2”: *RE X.* 2, 1869–1873.
- Ross, L. 1845. *Reisen und Länderbeschreibungen der älteren und neuesten Zeit. Einunddreissigste Lieferung. Reisen auf den griechischen Inseln*. Stuttgart–Tübingen.
- Ross, L. 1861. *Archäologische Aufsätze II*. Leipzig.
- Sherwin-White, S. M. 1978. *Ancient Cos. An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period*. Göttingen.
- Tatár Gy. 1993. „Hadész kapujában. Világtörténelem és európai klaszika-filológia”: *Pompeji és a Titanic*. Budapest, 109–125.
- Ehelyütt is köszönetet mondok Bélyácz Katalinnak, Kulin Veronikának és Tury Istvánnak kritikai megjegyzéseikért.